“G‘AROIB AL-FUNUN VA MULAH AL-UYUN” ASARIDA TURON AHOLISINING TURMUSH TARZI AKS ETTIRILISHI: MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Moyliyev R.T.
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
2-bosqich magistranti
E-mail: ramziddinmouliyew123@gmail
https://doi.org/10.5281/zenodo.23339266

Annotatsiya. Maqolada XI asrning birinchi yarmida Fotimiylar Misrida tuzilgan muallifi noma’lum «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun» (Oksford, Bodleyan kutubxonasi, MS Arab. c. 90) kosmografik asarida Turon, ya’ni Amudaryo–Sirdaryo havzasi, Xorazm va ularga tutash turkiy dasht hududlari aholisining turmush tarzi haqidagi ma’lumotlar manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Y. Rapoport va E. Savij-Smit tomonidan 2014 yilda nashr etilgan tanqidiy matn, faksimile va izohli tarjima asosida asardagi tegishli parchalar besh qatlamga ajratiladi: iqlimiy-tibbiy, kartografik, itinerar, ajoyibot (mirabilia) va astrologik xorografiya qatlamlari. Har bir qatlamning kelib chiqishi, qo‘lyozmalarda saqlanish darajasi va tarixiy ishonchliligi baholanadi. Asar Turon aholisining bevosita kuzatilgan hayotini emas, XI asr arab-islom ilmiy muhitidagi tasavvurlar tizimini aks ettirishi, biroq Jayhun xaritasi va ko‘llar haqidagi ayrim yozuvlar mustaqil manba qiymatiga ega ekani asoslanadi.
Kalit so‘zlar: «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun», Fotimiylar, Turon, Jayhun, Xorazm, g‘uzlar, ko‘chmanchilik, iqlimlar nazariyasi, Balxiy maktabi, manbashunoslik.

THE DEPICTION OF THE WAY OF LIFE OF THE POPULATION OF TURAN IN THE “BOOK OF CURIOSITIES OF THE SCIENCES AND MARVELS FOR THE EYES”: A SOURCE-CRITICAL ANALYSIS

Abstract. The article examines, from the standpoint of source criticism, the information on the way of life of the population of Turan – the Amu Darya and Syr Darya basin, Khwarazm and the adjoining Turkic steppe – contained in the anonymous cosmographical treatise Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90), compiled in Fatimid Egypt in the first half of the eleventh century. On the basis of the critical edition, facsimile and annotated translation published by Y. Rapoport and E. Savage-Smith in 2014, the relevant passages are divided into five layers: climatic-medical, cartographic, itinerary, mirabilia and astrological chorography. The origin, manuscript attestation and historical reliability of each layer are assessed. It is argued that the treatise reflects a system of representations current in eleventh-century Arabic scholarship rather than direct observation, while the Oxus map and several lake entries retain independent source value.
Keywords: Book of Curiosities, Fatimids, Turan, Oxus, Khwarazm, Ghuzz, nomadism, theory of climes, Balkhī school, source criticism.

ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ТУРАНА В СОЧИНЕНИИ «ГАРАИБ АЛЬ-ФУНУН ВА МУЛАХ АЛЬ-УЮН»: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье с источниковедческих позиций анализируются сведения об образе жизни населения Турана – бассейна Амударьи и Сырдарьи, Хорезма и прилегающих тюркских

степей – в анонимном космографическом трактате «Гараиб аль-фунун ва мулах аль-уюн» (Оксфорд, Бодлеанская библиотека, MS Arab. c. 90), составленном в Фатимидском Египте в первой половине XI в. На основе критического издания, факсимиле и комментированного перевода Й. Рапопорта и Э. Сэвидж-Смит (2014) соответствующие фрагменты разделены на пять пластов: климатически-медицинский, картографический, итинерарный, пласт «чудес» (mirabilia) и астрологическую хорографию. Оцениваются происхождение, рукописная засвидетельствованность и историческая достоверность каждого пласта. Обосновывается, что трактат отражает систему представлений арабо-мусульманской науки XI в., а не непосредственные наблюдения, тогда как карта Джейхуна и ряд записей об озёрах сохраняют самостоятельную источниковую ценность.

Ключевые слова: «Книга диковин», Фатимиды, Туран, Джейхун, Хорезм, гузы, кочевничество, теория климатов, школа аль-Балхи, источниковедение.

KIRISH

X–XI asrlar Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda tadqiqotchilar asosan ikki guruh manbalarga tayanadi. Birinchisi – Istaxriy, Ibn Havqal, «Hudud al-olam» muallifi kabi «Balxiy maktabi» geograflarining hududni bevosita yoki yaqin vositalar orqali bilgan holda yozgan asarlari; ikkinchisi – Abu Rayhon Beruniy va Mahmud Koshg‘ariy singari mintaqaning o‘zida shakllangan mualliflarning ilmiy merosi. Bu manbalar mahalliy manbashunoslikda batafsil o‘rganilgan[1]. Ularning yonida mintaqadan olisda, boshqa siyosiy va madaniy markazda yaratilgan, Turonni «tashqaridan» tasvirlaydigan matnlar ham mavjud. Ana shunday matnlardan biri yaqin vaqtgacha ilm-fanga deyarli ma’lum bo‘lmagan.

2000 yil 10 oktyabrda Londonda Christie’s auksionida (Islamic Art & Manuscripts, 41-lot) ko‘p rasmli arabcha kosmografik qo‘lyozma sotuvga qo‘yildi; uni antikvar Sem Fogg sotib oldi va 2002 yil iyunida Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasi xarid qildi. Qo‘lyozma hozir MS Arab. c. 90 shifrida saqlanadi[2]. Nashrchilar xulosasiga ko‘ra, u Misrda XII asr oxiri – XIII asr boshida ko‘chirilgan bo‘lib, 1020–1050 yillar oralig‘ida Fotimiylar hukmronligi davrida Misrda tuzilgan noma’lum muallif asarining eng qadimgi nusxasidir. Asar ikki maqoladan iborat: birinchisi osmon jismlariga (10 bob), ikkinchisi Yerga (25 bob) bag‘ishlangan. Ikkinchi maqolada ikki dunyo xaritasi, Hind okeani, O‘rta dengiz va Kaspiy xaritalari hamda Nil, Furot, Dajla, Jayhun (Amudaryo) va Hind daryolarining sxematik xaritalari mavjud[3].

Asarning Markaziy Osiyo tarixi uchun ahamiyati G‘arb tadqiqotchilari tomonidan qayd etilgan: Y. Rapoport uning «Sharq»qa oid xaritalarini maxsus tahlil qilgan, E. Savij-Smit esa «kofirlar yerlari» tasvirini o‘rgangan[4]. Biroq bu tadqiqotlarda Turon aholisining turmush tarzi haqidagi ma’lumotlar yaxlit

---

[1]Qarang: Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963; Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. IV. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957; Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.

[2]Rapoport Y., Savage-Smith E. (eds. and trans.). An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities. – Leiden; Boston: Brill, 2014. – P. 1. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies; Vol. 87).

[3]O‘sha asar. – P. 1.

[4]Rapoport Y. The Book of Curiosities: A Medieval Islamic View of the East // The Journey of Maps and Images on the Silk Road / ed. Ph. Forêt, A. Kaplony. – Leiden: Brill, 2008. – P. 155–171; Savage-Smith E. The Book of Curiosities: An Eleventh-Century Egyptian View of the Lands of the Infidels // Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies / ed. K. Raaflaub, R. Talbert. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 291–310.

manbashunoslik ob'ekti sifatida ko'rib chiqilmagan, o'zbek tilidagi ilmiy adabiyotda esa bu asarga bag'ishlangan maxsus tadqiqot bizga ma'lum emas. Mazkur maqolaning maqsadi – asardagi Turon aholisiga oid ma'lumotlarni aniqlash, ularni kelib chiqishiga ko'ra tasniflash va har bir guruhning manba sifatidagi qiymatini baholashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy materiali – 2014 yilda Brill nashriyotida chop etilgan tanqidiy nashr bo'lib, unda MS A (Bodleyan nusxasi)ning to'liq faksimilesi, barcha ma'lum nusxalar asosida tayyorlangan arabcha matn va izohli inglizcha tarjima jamlangan. Nashrda MS A bilan bir qatorda Damashq (Asad milliy kutubxonasi, MS 16501; 1564 y., MS D), Gota (Forschungsbibliothek, MS orient. A 2066; 1741 y., MS G) va boshqa kechki nusxalar ham hisobga olingan[5]. Qo'lyozmaning yuqori sifatli raqamli nusxasi Bodleyan kutubxonasining «Digital Bodleian» platformasida ochiq e'lon qilingan[6]; matn va xarita yozuvlari faksimile bilan solishtirib tekshirildi.

Tahlil to'rt usulga tayandi. Birinchidan, qatlamli manbashunoslik tahlili (Quellenforschung) yordamida har bir parchaning manba ildizi aniqlandi; bunda nashrchilar ko'rsatgan parallellar (Gippokrat, Agapiy Manbijiy, Ibn al-Faqih, Ibn Havqal, Mas'udiy, Tamim ibn Bahr) qayta ko'rib chiqildi. Ikkinchidan, qiyosiy-matnshunoslik usulida MS A matni kechki nusxalar bilan solishtirildi va faqat XVI–XVIII asr nusxalarida saqlangan parchalar alohida belgilandi. Uchinchidan, xarita yozuvlariga tarixiy-toponimik tahlil qo'llanildi; identifikatsiyalar Y. Bregelning tarixiy atlasi va Ibn Havqal ma'lumotlari bilan tekshirildi[7]. To'rtinchidan, har bir ma'lumot ishonchlilik darajasiga ko'ra uch toifaga ajratildi: bevosita kuzatuvga asoslangan axborot, vositali (itinerar yoki kartografik) axborot va adabiy topos.

«Turon» atamasi asarda uchramaydi; «Movarounnahr» (Mā warāʾ al-nahr) nomi ham hududiy birlik sifatida qo'llanmagan. Shu bois maqolada «Turon» tahliliy kategoriya sifatida olinib, u bilan Jayhun va Sayhun havzasi, Xorazm, Orol bo'yi hamda asarda bilād al-Turk («turklar mamlakati») deb atalgan dasht hududlari nazarda tutiladi.

NATIJALAR

1. Iqlimiy-tibbiy qatlam: «turklar mamlakati» va yettinchi iqlim ko'chmanchilari

Turon aholisiga oid eng batafsil ta'rif ikkinchi maqolaning beshinchi bobida berilgan. Bob Gippokratning «Havolar, suvlar va joylar» risolasining qisqartirilgan moslamasidir. Unda Armanistonning olis shaharlari bilan birga «turklar mamlakati» tilga olinadi: u yerda qor ko'p, aholining badanida namlik ustun, bo'g'imlari go'sht ostida ko'rinmaydi, yuzlari dumaloq, sovuq havo ta'sirida qizillik ortadi, terisi oq, lablari, barmoqlari va oyoqlari qizg'ish. Matn bu xususiyatlarni ruhiy holat bilan bog'laydi: bu o'lka aholisi «dag'al, adolatsiz, johil, qarindoshlik birdamligiga ega emas va unutuvchanlikka moyil»[8]. Nashrchilar bu parcha Gippokrat risolasining arabcha tarjimasidagi turklarga bag'ishlangan bo'limga borib taqalishini qayd etadi[9]. Yunoncha asliyatda shu o'rinda skiflar tasvirlangan;

[5]O'sha asar. – P. 2–12.

[6]Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn. Bodleian Library MS. Arab. c. 90 [Elektron resurs]. – URL: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/748a9d50-5a3a-440e-ab9d-567dd68b6abb/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).

[7]Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003.

[8]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko'rsatilgan asar. – P. 438 (MS A, fol. 26b).

[9]O'sha asar. – P. 438, izoh 8; qarang: Hippocrates. On Endemic Diseases (Airs, Waters and Places) / ed. and trans. J.N. Mattock, M.C. Lyons. – Cambridge: W. Heffer, 1969. – P. 141.

demak, arab tarjima an'anasida antik etnografik obraz turklarga ko'chirilgan va «G'aroib al-funun» muallifi uni tayyor holda qabul qilgan.

Ikkinchi parcha uchinchi bobdagi yettinchi iqlim ta'rifidir. Uning aholisi yunoncha nūmīdīs («ko'chmanchilar») deb atalib, muallif bu so'zni «holdan toyganlar» deb izohlaydi. Qattiq sovuq tufayli ularning yuk hayvonlari mayda, qoramoli shoxsiz; ular uy qurish uchun g'isht va tosh ishlata olmaydi, shuning uchun taxtadan yasalgan uylarini aravalarga ortib, ho'kizlarga torttirib, kechayu kunduz yo'l yuradilar va yaylov topilgan joyda to'xtaydilar. Matnda ularning turmushi «eng past darajadagi ayanchli hayot» deb baholanadi; og'ir kasallikda bemorlar aravaga o'tqazilib, erkaklarga ayollar kiyimi, ayollarga erkaklar kiyimi kiydirilishi va shu bilan ular tuzalishi aytiladi[10].

Bu parcha mustaqil kuzatuv mahsuli emas. Nashrchilar ko'rsatganidek, yettinchi iqlim ta'rifi Ibn al-Faqihning ixcham bayoni va Agapiy Manbijiyning (X asr) «Kitob al-unvon» asaridagi ta'rifning qisqartmasi bo'lib, ko'chma aravali uylar haqidagi qism Gippokrat risolasining yunoncha matnidagi skiflar tasviriga juda yaqin, garchi bu parcha risolaning nashr etilgan arabcha tarjimalarida uchramasa-da[11]. Shunga qaramay, unda Yevrosiyo dasht ko'chmanchiligining real belgilari – aravaga o'rnatilgan ko'chma turar joy, ho'kiz qo'shilgan transport, yaylov izlab doimiy ko'chish – saqlanib qolgan. Manbashunoslik nuqtai nazaridan bu ma'lumotlar XI asr Turoni uchun emas, balki ko'chmanchilik haqidagi qadimgi bilimning islom ilmiy muhitida qanday yashab kelgani uchun dalil bo'la oladi.

2. Kartografik qatlam: Jayhun xaritasi va hududiy tasvir

Turonga oid eng qimmatli material ikkinchi maqolaning 18-bobidagi Jayhun xaritasidir (MS A, fol. 44a). Xarita sarlavhasida daryoning tole'i Qavs burji, soat hokimi Mushtariy ekani yozilgan. Unda Jayhunning beshta irmog'i (nashrchilar tiklagan shaklda: Andijarog', Farg'ar, Barbon, nomi buzilib yozilgan to'rtinchi irmoq va Vaxshob) hamda quyidagi joylar belgilangan: Buxoro, Termiz, Farabr, Kot, Xorazm, Xvora, «Yangi qishloq» (al-Qarya al-ḥadītha, ya'ni Yangikent), Shosh botqoqlari, «g'uz turklari yerlari», Kurkanj (Gurganj), Mizdahqon, Omul, Zamm, Kelif, Balx, Madr, Jaryob (Panj), Kih va Foryob[12]. Nashrchilar Yangikentni 1043 yilgacha o'g'uzlarning markazi bo'lgan Sirdaryo quyi oqimidagi shahar bilan, Xvorani esa Ibn Havqal tilga olgan Orol bo'yidagi shaharcha bilan tenglashtiradi.

Xarita mazmuni Turonning o'troq va ko'chmanchi qismlari o'rtasidagi farqni grafik tarzda ifodalaydi. O'troq dunyo daryo bo'ylab joylashgan shaharlar zanjiri sifatida berilgan: Omul–Farabr, Zamm, Kelif va Termiz kabi kechuv nuqtalari daryo orqali o'tadigan savdo va karvon yo'llarining tayanchlari edi. Dasht esa shaharlar bilan emas, xalq nomi bilan belgilanadi: «g'uz turklari yerlari». Bu Balxiy maktabi xaritalariga xos uslub bo'lib, nashrchilar Kaspiy xaritasining ham Ibn Havqal xaritalariga juda yaqinligini ta'kidlaydi. Kaspiy xaritasida «g'uzlar yeri», g'uzlar va Jurjon orasidagi «bo'shliq» hamda Xazaron belgilangan; xaritaga ilova qilingan matnda esa savdogarlar «musulmonlar yerlaridan xazarlar yerlariga» dengiz orqali suzib borishi aytiladi. Bu jumla Ibn Havqaldan so'zma-so'z olingan.

Xaritadagi xatolar ham manbashunoslik uchun ahamiyatli. Kotib notanish Farabr o'rniga o'ziga tanish Eron shahri Qazvin nomini yozgan. Bu nusxa Turondan olisda, mintaqa toponimiyasini bilmagan kotib tomonidan ko'chirilganini ko'rsatadi. Yana bir muhim jihat: Samarqand na Jayhun xaritasida, na

[10]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko'rsatilgan asar. – P. 434 (MS A, fol. 25b).

[11]O'sha asar. – P. 434, izohlar 47–48; Agapius Episcopus Mabbugensis. Historia universalis / ed. L. Cheikho. – Beirut, 1912. – P. 27–28; Ibn al-Faqīh al-Hamadhānī. Compendium libri Kitâb al-Boldân / ed. M.J. de Goeje. – Leiden: Brill, 1885. – P. 6. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum; 5).

[12]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko'rsatilgan asar. – P. 503.

to‘rtburchak dunyo xaritasida uchraydi; u asarda faqat astrologik ro‘yxatlarda tilga olinadi. Demak, muallif foydalangan kartografik manba Movarounnahrning ichki shaharlariga emas, daryo yo‘lagiga e’tibor qaratgan.

To‘rtburchak dunyo xaritasida (MS A, fols. 23b–24a) Turon hududi yanada sxematik: Jayhun, Xorazm, Iskandar Zulqarnayn qurgan to‘siq, «Mis shahri», «yaqin turklar mamlakati» (nashrchilar uni G‘uziya deb o‘qiydi) va Buttam tog‘lari ko‘rsatilgan. Nashrchilar «Mis shahri»ni Iskandar haqidagi rivoyatlar sikli bilan bog‘lab, uning al-Xorazmiy va Suhrob «savdogarlar shahri» deb atagan Taroz bilan aloqador bo‘lishi mumkinligini taxmin qiladi. Shunday qilib, bu xaritada real hududiy bilim bilan Yo‘juj va Ma’juj haqidagi eposning qorishuvi kuzatiladi.

Doiraviy dunyo xaritasida (MS A, fols. 27b–28a) To‘qquz o‘g‘uz, Xirxiz (qirg‘izlar), Qarluqlar, Kimaklar, Iloq va Xorazm nomlari bor. Biroq nashrchilar bu xarita Idrisiy (1154) an’anasiga mansub ekanini, uslubi va bo‘yoqlari bilan qo‘lyozmadagi boshqa xaritalardan farq qilishini va katta ehtimol bilan 1200 yillar atrofida nusxa ko‘chiruvchi tomonidan qo‘shilganini asoslaydi. Shu sababli ushbu xaritadagi etnonimlarni XI asr birinchi yarmidagi asl matnga tegishli dalil sifatida qabul qilish mumkin emas.

3. Itinerar qatlam: Issiqko‘l va Orol

Ko‘llar haqidagi 17-bobda Turon aholisining marosim hayotiga oid noyob yozuv mavjud. Birinchi ko‘llar diagrammasida «turklar mamlakatida, Chigillar chodirlari yaqinidagi qishloq yonida» joylashgan al-Sikūla (Issiqko‘l) ko‘li tasvirlangan: uni aylanib chiqish uchun o‘n kun yo‘l yurish kerak, unga ko‘plab daryolar quyiladi, suvi sho‘r. Matnga ko‘ra, ko‘l atrofi «Bajanak turklari»ning mulki bo‘lib, ular har yili ko‘lni aylanib chiqadigan bayram o‘tkazadilar va bu «ularning eng sharafli bayramlaridan biri»dir[13]. Nashrchilar bu yozuvni Tamim ibn Bahrning IX asrdagi uyg‘urlar yurtiga safari haqidagi hisobotga qiyoslaydi; unda Barsxon va atrofidagi shahar va qishloqlar aholisi har yili bahorda ko‘lni tavof qilishi va buni diniy amal deb bilishi aytiladi[14].

Bu yozuvda uch qimmatli unsur bor: chodir (khiyām) ko‘chmanchilarning moddiy madaniyati belgisi sifatida; ko‘l atrofidagi hududning muayyan qabilaga tegishliligi, ya’ni yaylov huquqi; va mavsumiy diniy marosim. Shu bilan birga, Bajanaklarning Issiqko‘l bo‘yida joylashtirilishi X asr geograflari ma’lumotlariga zid, chunki ular Bajanaklarni ancha g‘arbda, Volga va Don oralig‘idagi dashtlarda qayd etadi[15]. Ehtimol, bu yerda etnonimlar chalkashgan yoki kompilyator turli manbalardagi ma’lumotlarni birlashtirgan. Ushbu holat yozuvdan foydalanishda ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Orol dengizi bo‘yicha ma’lumot ham diqqatga sazovor: «Uzunligi va kengligi bir oylik yo‘l bo‘lgan yana bir ko‘l. Sho‘r. Hozirgi kunda u g‘uz turklari va boshqalarning mulkidir. U yer yuzidagi eng katta ko‘l». Ko‘lning o‘lchami haqidagi qism Mas’udiyning Xorazm ko‘li haqidagi so‘zlariga mos keladi, ammo «hozirgi kunda» degan qo‘shimcha kompilyatorning yoki uning bevosita manbasining zamonaviy siyosiy-etnik vaziyatni qayd etishga harakat qilganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, matnda Buxoro bilan Termiz orasidagi, nomi to‘liq o‘qilmagan (Sova?), uzunligi qirq farsax bo‘lgan ko‘l va Buttam tog‘lari yonidagi ellik farsaxlik ko‘l tilga olinadi; ikkinchisiga izohda nashrchilar qiyos uchun «Hudud al-

[13]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 490.

[14]O‘sha asar. – P. 490, izohlar 4–5; Minorsky V. Tamīm ibn Baḥr’s Journey to the Uyghurs // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1948. – Vol. 12, № 2. – P. 275–305.

[15]Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.

olam»dagi Buttam tog‘laridan oqib tushuvchi to‘rt daryodan hosil bo‘lgan ko‘l (hozirgi Iskandarko‘l) haqidagi xabarni keltiradi.

4. Ajoyibot qatlami: hayvonot va xalq bilimlari

Asarning so‘nggi boblari g‘ayrioddiy hayvonlar, o‘simliklar va qushlarga bag‘ishlangan. MS A ning saqlanib qolgan oxirgi varag‘ida (fol. 48b) «turklar yerlari»da uchraydigan it qiyofasidagi kuchli yirtqich q-r-y-a-n va boshida do‘ngi hamda chiqib turgan qoziq tishlari bo‘lgan, odamlarga ham hujum qiladigan yirik it simon r-f-a-d tasvirlangan. Undan keyingi matn faqat Damashq (D) va Gota (G) nusxalarida saqlangan. Bu qismda Tibet dovoni ustidagi o‘tlarda o‘tlaydigan mushk kiyigi, mushk xaltachalarini yig‘ish usullari, turklar yeridagi, juni to‘qilib ro‘mol qilinadigan va kirlanganda olovga tashlansa yonmay tozalanadigan «kalamushlar» hamda «turklar yerining eng chekkasida» yashaydigan, o‘tini turklar zulmatda ko‘rish uchun ko‘zlariga surtadigan qush haqida so‘z boradi.

Bu xabarlarning ikki jihati bor. Bir tomondan, ular Turon orqali o‘tgan savdo mahsulotlari – mushk va olovda yonmaydigan mato (asbest) haqidagi bilimning ajoyibot shaklidagi in’ikosidir; nashrchilar mushk haqidagi parchani Bakriy va Vatvotdagi o‘xshash xabarlar bilan solishtiradi. Boshqa tomondan, turklarga nisbat berilgan xalq tabobati (qush o‘tini ko‘zga surtish) ularni «sirli bilimga ega chekka xalq» sifatida ko‘rsatuvchi adabiy obrazning bir qismidir. Eng muhimi, bu parchalar XI asrga oid eng qadimgi nusxada emas, faqat XVI va XVIII asr nusxalarida saqlanib qolgan; shu bois ular asl matnga mansubligini qo‘shimcha tekshirishsiz qabul qilib bo‘lmaydi.

5. Astrologik xorografiya

Birinchi maqolaning ikkinchi bobida burjlarning «yer ulushlari» sanab o‘tiladi. Unga ko‘ra, Asad (Arslon) burji «yashaladigan dunyo chegarasigacha bo‘lgan turklar yerlari, jumladan So‘g‘d va Nishopur» ustidan hukmron; Mezon (Tarozi) burji – Baqtriya, Xuroson, Buxoro, Tabariston, Kashmir, Hindiston, Tibet, Jurjon, To‘xariston va Hirotning burji; Dalv burji esa Samarqand, So‘g‘d, Balx daryosi, Farg‘ona va Shoshga tegishli[16]. Nashrchilar bu ro‘yxatlarni Ptolemeyning «Tetrabiblos» asari va Abu Ma’shar Balxiyning ro‘yxatlari bilan qiyoslaydi.

Bu qatlamda aholining turmush tarzi bilvosita, ofatlar bashorati orqali namoyon bo‘ladi. Kometalarga bag‘ishlangan oltinchi bobda Hamal burjida paydo bo‘lgan kometa haqida shunday deyiladi: «Turklar yerlari katta ofatga, yomg‘ir, yaylov va o‘simliklar tanqisligiga duchor bo‘ladi; ko‘z kasalliklari tarqaladi». Bashorat tuzuvchisi uchun turklar farovonligi yomg‘ir va yaylovga bog‘liq bo‘lgan; demak, astrologik matnda ham chorvachilikka asoslangan xo‘jalik modeli yashirin tarzda aks etgan.

[16]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 343, 344–345, 347–348.

MUHOKAMA

Natijalarni umumlashtirish asardagi Turonga oid ma’lumotlarning manba qiymati bir xil emasligini ko‘rsatadi (1-jadval).

1-jadval. «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun»dagi Turonga oid ma’lumotlar qatlamlari

Qatlam	Asardagi o‘rni	Manba ildizi	Qo‘lyozmada saqlanishi	Manba qiymati
Iqlimiy-tibbiy	II.3; II.5	Gippokrat (arabcha tarjima), Agapiy, Ibn al-Faqih	A, D, B	Adabiy topos; antik bilim tarixi uchun
Kartografik	II.2; II.11; II.18	Balxiy maktabi, Ibn Havqal	Faqat A	Vositali; toponimika va yo‘llar uchun yuqori
Doiraviy xarita	II.5 ilovasi	Idrisiy an’anasi (taxm. 1200 y. qo‘shilgan)	Faqat A	XI asr asl matni uchun yaroqsiz
Itinerar	II.17	Tamim ibn Bahr, Mas’udiy va b.	A, D	Vositali; marosim va etnik vaziyat uchun
Ajoyibot	II.24–25	Bakriy, Vatvot va b. bilan parallel	Asosan D, G	Past; savdo mahsulotlari tarixi uchun
Astrologik	I.2; I.6	Ptolemey, Abu Ma’shar an’anasi	A, D, B, M, C	Tasavvurlar tarixi uchun

Jadvaldan ko‘rinadiki, asardagi eng batafsil «etnografik» tavsiflar eng kam ishonchli qatlamga tegishli. Turklarning tashqi qiyofasi, fe’l-atvori va ko‘chmanchilarning aravali turmushi haqidagi ta’riflar iqlimlar nazariyasi doirasida shakllangan va antik matnlardan arab tarjimalari orqali meros qilib olingan. Ular X–XI asrlardagi Turon aholisi haqida emas, balki iqlim va inson tabiati o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi ilmiy paradigma haqida ma’lumot beradi. Bunda «turk» etnonimi muayyan xalqni emas, shimoliy sovuq o‘lkalar aholisining umumlashgan obrazini anglatadi.

Aksincha, kartografik va itinerar ma’lumotlar kam so‘zli bo‘lsa-da, ularning manba qiymati yuqori. Jayhun xaritasi daryo bo‘ylab joylashgan shaharlar va kechuv nuqtalarini, o‘g‘uzlar markazi Yangikentni hamda dasht va vohalar chegarasini aks ettiradi. Issiqko‘l haqidagi yozuv Tamim ibn Bahr hisobotidagi mavsumiy tavof marosimini mustaqil an’ana orqali tasdiqlaydi. Orol bo‘yida «hozirgi kunda» g‘uzlarning hukmronligi haqidagi qayd X asr manbalaridagi o‘g‘uzlarning Orol va Kaspiy oralig‘idagi dashtlarni egallagani haqidagi ma’lumotlarga mos keladi.

Asarni Turonga zamondosh ikki manba bilan qiyoslash ham foydali. 982 yilda yozilgan «Hudud al-olam» va Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari (1072–1077) turkiy qabilalarning joylashuvi, xo‘jaligi va urf-odatlari haqida hududning o‘zidan yoki unga yaqin manbalardan olingan batafsil ma’lumot beradi[17]. «G‘aroib al-funun» esa ularning o‘rnini bosa olmaydi. Uning qimmati boshqa jihatda: u Turon haqidagi bilim XI asrda Fotimiylar poytaxtiga qanday shaklda yetib borganini, ya’ni qaysi ma’lumotlar uzoq masofani bosib o‘tib saqlangani va qaysilari qolipga solingan obrazlarga aylanganini ko‘rsatadi. Movarounnahrning o‘troq shahar madaniyati bu asarda deyarli ko‘rinmaydi: Buxoro va Termiz faqat xaritadagi nuqta, Samarqand esa faqat burj ulushidir. Muallifning asosiy e’tibori O‘rta dengiz havzasiga qaratilgani va Turon uning uchun olis chekka bo‘lgani shu bilan izohlanadi.

[17] Ḥudūd al-ʿĀlam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. / trans. and explained by V. Minorsky. – London: Luzac, 1937; Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk) / tarj. S.M. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – 3 jild.

Metodologik jihatdan tadqiqot bir muhim xulosaga olib keladi: asardan Markaziy Osiyo tarixi bo‘yicha foydalanishda asl XI asr matnini keyingi qo‘shimchalardan ajratish zarur. Doiraviy xarita taxminan 1200 yilda qo‘shilgani, ajoyibot boblarining katta qismi faqat XVI–XVIII asr nusxalarida saqlangani hamda xarita yozuvlarida kotib xatolari mavjudligi tanqidiy nashrning izohlar apparatiga tayanmasdan ishlashni xavfli qiladi. Masalan, doiraviy xaritadagi To‘qquz o‘g‘uz, Xirxiz va Kimak nomlari asosida XI asr Fotimiylar olimining turkiy xalqlar haqidagi bilimi haqida xulosa chiqarish manbashunoslik nuqtai nazaridan noto‘g‘ri bo‘lur edi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

Birinchidan, «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun» Turon aholisining turmush tarzi haqida bevosita kuzatuvga asoslangan ma’lumot bermaydi. Asardagi tegishli materiallar besh qatlamdan iborat bo‘lib, ularning har biri o‘z manba an’anasiga ega.

Ikkinchidan, turklarning tashqi qiyofasi va fe’l-atvori hamda ko‘chmanchilarning aravali turmushi haqidagi eng batafsil tavsiflar Gippokrat risolasining arabcha versiyasi, Agapiy Manbijiy va Ibn al-Faqih orqali yetib kelgan antik topos bo‘lib, Turonning XI asrdagi real hayotini emas, iqlimlar nazariyasini aks ettiradi.

Uchinchidan, Jayhun xaritasi, Kaspiy xaritasi va ko‘llar haqidagi yozuvlar Balxiy maktabi va sayyohlar hisobotlariga borib taqaluvchi, mustaqil manba qiymatiga ega ma’lumotlarni saqlagan: daryo bo‘yidagi shaharlar va kechuvlar tizimi, o‘g‘uzlar markazi Yangikent, Orol bo‘yidagi g‘uzlar hukmronligi, Issiqko‘l atrofidagi mavsumiy tavof marosimi.

To‘rtinchidan, doiraviy dunyo xaritasi va asosan kechki nusxalarda saqlangan ajoyibot parchalari XI asr asl matni uchun dalil sifatida faqat qo‘shimcha tekshiruvdan so‘ng qo‘llanishi mumkin.

Asarning o‘zbek tiliga tarjimasi va Markaziy Osiyoga oid boblarining alohida sharhli nashri «O‘zbekiston tarixi manbalari» tizimini Fotimiylar Misridan qaralgan «tashqi nigoh» bilan boyitgan bo‘lar edi. Bu kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES / СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 352 b.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963.
3. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. IV. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957.
4. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk) / tarj. S.M. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – 3 jild.
5. Agapius Episcopus Mabbugensis. Historia universalis / ed. L. Cheikho. – Beirut, 1912.
6. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003.
7. Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.
8. Hippocrates. Kitāb Buqrāṭ fī al-amrāḍ al-bilādiyya. On Endemic Diseases (Airs, Waters and Places) / ed. and trans. J.N. Mattock, M.C. Lyons. – Cambridge: W. Heffer, 1969. (Arabic Technical and Scientific Texts; 6).
9. Ḥudūd al-ʿĀlam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. / trans. and explained by V. Minorsky. – London: Luzac, 1937.

10. Ibn al-Faqīh al-Hamadhānī. Compendium libri Kitâb al-Boldân / ed. M.J. de Goeje. – Leiden: Brill, 1885. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum; 5).
11. Ibn Ḥawqal. Opus geographicum (Kitāb Ṣūrat al-arḍ) / ed. J.H. Kramers. – 2nd ed. – Leiden: Brill, 1938–1939. – 2 vols. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum; 2).
12. Johns J., Savage-Smith E. The Book of Curiosities: A Newly Discovered Series of Islamic Maps // Imago Mundi. – 2003. – Vol. 55. – P. 7–24.
13. Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn. Bodleian Library MS. Arab. c. 90 [Elektron resurs] // Digital Bodleian. – URL: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/748a9d50-5a3a-440e-ab9d-567dd68b6abb/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).
14. Minorsky V. Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1948. – Vol. 12, № 2. – P. 275–305.
15. Rapoport Y. The Book of Curiosities: A Medieval Islamic View of the East // The Journey of Maps and Images on the Silk Road / ed. Ph. Forêt, A. Kaplony. – Leiden: Brill, 2008. – P. 155–171. (Brill's Inner Asian Library; 21).
16. Rapoport Y., Savage-Smith E. (eds. and trans.). An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities. – Leiden; Boston: Brill, 2014. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies; Vol. 87).
17. Rapoport Y., Savage-Smith E. The Book of Curiosities and a Unique Map of the World // Cartography in Antiquity and the Middle Ages: Fresh Perspectives, New Methods / ed. R. Talbert, R. Unger. – Leiden: Brill, 2008. – P. 121–138.
18. Savage-Smith E. The Book of Curiosities: An Eleventh-Century Egyptian View of the Lands of the Infidels // Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies / ed. K. Raaflaub, R. Talbert. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 291–310.